

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

БАГНО ОЛЬГА МИХАЙЛІВНА

УДК 811.161,2'37'373

**ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ОДОРАТИВНОЇ
ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

035.01 українська мова та література

Автореферат

дипломної роботи на здобуття академічного ступеня
магістра філології

Миколаїв – 2020

Робота виконана на кафедрі української філології, теорії та історії літератури Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент

КРУТОГОЛОВА Олена Вікторівна

Чорноморський національний університет

імені Петра Могили

доцент кафедри української філології,

теорії та історії літератури

krutogolowa@ukr.net

Рецензент:

кандидат філологічних наук, доцент

ТУЛУЗАКОВА Ольга Геннадіївна

Чорноморський національний університет

імені Петра Могили

доцент кафедри журналістики

ola8118@gmail.com

Захист відбудеться 25 лютого 2020 року о 9⁰⁰ годині в Чорноморському національному університеті імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Автореферат підготовано 16 лютого 2020 р.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Кваліфікаційне дослідження на здобуття ступеня магістра присвячене функціонально-семантичному аналізу лексико-семантичного поля «запах», виявленню моделей побудови одоративних сполук та їхньої реалізації в художньому мовленні хронологічно дистанційованих текстів. Дослідники сучасної української мови неодноразово звертали увагу та обирали центром свого дослідження перцептивну лексику. Проте більшість із цих досліджень розглядають саме специфіку аналізованої групи слів у літературних творах, зокрема це праці В. Дятчук, Є. Євченко, А. Житкова, І. Іншакової, Н. Кириліної, Ю. Поздрань, Х. Риндисбахера, О. Турчак, О. Черевченка, В. Харченко.

Одоративна лексика цікавить сучасних дослідників з різних позицій – фізіологічного, біологічного, власне лінгвістичного, гендерного, національного. Поштовхом до номінації могла бути мовна картина світу, належність до біологічного виду чи статі. Наукові розвідки виявили невелику кількість непохідних лексем-одоративів у мові та значну кількість похідних утворень. Через те що одоративна лексика як частина лексикології порівняно недосліджена галузь, не знайдено дефініції цього терміна в лінгвістичних термінологічних словниках. Але одоративи становлять продуктивний клас лексики, який неухильно поповнюється.

Протягом тривалого періоду розвитку української мови перцептивна лексика знаходилася на узбіччі дослідження глосарію мови. Це зумовлено різногалузеву спрямованістю вищезазначеного поняття: його належністю до сфери лінгвістики, психології, соціології. Семантичне поле перцептивів сучасної мови складають лексеми сприйняття запаху, кольору, смаку, дотику. Сьогодні, коли відбувається багатоаспектне дослідження як мови в цілому, так і окремих її рівнів, лексичних груп, одиниць і под. у функціональному руслі, важливим є з'ясування природи появи та співвіднесення одоративів з позамовним змістом, тобто мовленнєвим вживанням, чим і зумовлюється **актуальність** дослідження.

Мета дипломної роботи полягає в комплексному дослідженні, виокремленні і встановленні особливостей номінації та функціонування перцептивів; описі лексико-семантичної деривації та способів вираження одоративної лексики в сучасній українській мові, відстеженні семантичних і прагматичних особливостей номенів запахових вражень у художньому мовленні хронологічно віддалених періодів.

Реалізація мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- опрацювати наукову рецепцію дослідження одоративної лексики на різних етапах розвитку науки про мову, здійснити семантичну класифікацію назв запахів;
- з'ясувати загальні особливості семантики назв запахів у сучасній українській мові та встановити й виокремити їхнє граматичне вираження в контексті художнього твору;
- виявити спільні і відмінні риси функціонування лексем із семою «запах» та моделей побудови перцептивних сполук на хронологічно дистанційованих етапах;
- на основі лексико-семантичного поля «запах» встановити взаємодію одоративів-компонентів різних зон.

Об'єктом кваліфікаційного дослідження є лексеми-одоративи та їхні кореляти в художньому мовленні хронологічно дистанційованих текстів.

Предметом дослідження є виявлення ознаки, що лягла в основу назви та встановлення специфічності світобачення, відображеного в ужитих у художньому тексті лексико-семантичних варіантів одоративів.

Джерельну базу дослідження склали: поетичні збірки поетів 60-х років (Костенко Л. «Мандрівки серця» (1961), Симоненко В. «Тиша і грім» (1962), Стус В. «Веселий Цвинтар» (1971)), 80-90-х років (Андрухович Ю. «Небо і площі» (1985), Неборак В. «Бурштиновий час» (1987), Гончар Н. «Закон всесвітнього мерехтіння» (1989), Лучук І. Ритм полюсів (1996), Садловський Р. «Зимівля» (1996)) та твори поетів 2000-х років («Антологія молоді української поезії III тисячоліття», упоряд. М. Лаюк (2018)).

Методи дослідження. У роботі застосовано *описовий* метод для інвентаризації та систематизації теоретичного матеріалу та вибірки; *структурні методи*: *метод (прийом) компонентного аналізу*, що застосовується для опису семантики номінацій семантичних полів одоративів української мови; *метод польового дослідження* семантики, який застосовувався під час аналізу особливостей структурної репрезентації значень для виокремлення асоціативних ланцюгів аналізованих мовних одиниць, пов'язаних із перцепцією; *порівняльно-історичний метод* використано для знаходження особливостей мотивування номінації одоративів в українській мові на різних етапах її розвитку; *квантитативний* метод (для кількісних підрахунків аналізованих елементів).

Наукова новизна дослідження полягає в спробі виокремити семантичні поля лексем-перцептивів, що відображають особливості їхньої лексико-семантичної деривації в художньому мовленні та моделі їхньої репрезентації, а також у відображенні семантичного поля у панорамному вигляді (із врахуванням міжзонної взаємодії).

Теоретичне значення. Дослідження дозволяє поглибити теоретичне осмислення сутності лексем-перцептивів як одиниць на позначення ознак сприйняття, осягнути специфіку їхньої семантики та прагматики, а відтак відстежити особливості їхнього функціонування в мові в напрямку прояву національного характеру та ментальності в цих мовних одиницях.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані на філологічних факультетах під час викладання курсу сучасної української літературної мови, зокрема розділу «Лексикологія», психолінгвістики, курсу «Загального мовознавства».

Особистий внесок магістранта. Опрацювання лексем-одоративів та їхніх корелятивів у художньому мовленні за допомогою авторської методики, побудованої за принципом лексико-семантичного поля. Виявлення взаємозв'язків між ієрархічними зонами поля.

Апробацію результатів дослідження здійснено під час виголошення доповіді на тему: «Функціонально-семантичний аналіз одоративної лексики в українській мові» на щорічній науково-методичній конференції «Могилянські читання» (Миколаїв, 2019 р.), а також у статті «Функціонально-семантичний аналіз одоративної лексики в українській мові», уміщеній у науковому журналі «Студентські наукові студії» (випуск 37 (81), 2020 р., С. 98–102).

Структура роботи: робота складається зі списку використаних джерел на 9 позицій, вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури на 71 позицію та додатку. Загальний обсяг роботи – 91 сторінка, з них 80 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, сформульовано його мету та завдання, окреслено об'єкт і предмет кваліфікаційного пошуку, визначено матеріал дослідження, розкрито його наукову новизну, висвітлено теоретичне та практичне значення роботи, наведено дані щодо апробації отриманих результатів дослідження.

У **першому розділі** «Наукова рецепція осмислення лексико-семантичного поля одоративної лексики в системі мови» здійснено аналітичний огляд теоретичних основ перцептивної лексики. Деякі розвідки були присвячені виявленню психологічного чи психо-фізіологічного підґрунтя в номінації одоративів. Серед них праці Ф. Бацевича, І. Гайдаєнко, В. Гулімової, М. Плужникова, С. Форманової. Гендерну природу появи та функціонування одоративів розглядали Л. Ставицька та Н. Васильєва. Семантичне поле «запах» описано в доробках В. Власюк, І. Бабій, Є. Коломієць, Є. Падучева, а в розвідках Є. Беленко, О. Григорьєвої, М. Жуйкової – мотивованість появи цього лексичного класу пов'язано з мовною картиною світу.

Огляд праць щодо проблеми класифікації слів із семою «запах» показав, що групування за різними критеріями (фізіологічними чи суто лінгвістичними) має багато спільного. Так, деякі лінгвістичні групування ґрунтуються на фізіологічних. Ця риса найяскравіше простежується у мовознавчій типізації на

первинні і вторинні одоративи, що є суголосним із біологічним групуванням запахів на ті, що сприймаються із реальних явищ і ті, що не мають дійсних реалій, для яких була б характерна ознака аромату. У цьому полягає міждисциплінарність поняття «одоратив».

Багато дослідників, аналізуючи перцептивну лексику, звертали увагу на той факт, що саме слухове сприйняття тісно взаємодіє і з розумовою діяльністю мовної особистості, відображаючи когнітивні процеси (Г. Авксентьева, А. Бондарко, О. Волошина, О. Змієвська, А. Колупаєва, О. Мещерякова, О. Михайлова, І. Рузин).

Розглянуто природу появи одоративів, пов'язану з фізіологічними причинами. Виявлено, що в мові існує доволі невелика кількість номенів запахової лексики через те, що людина не має т. зв. «абстрактного уявлення» про запахи, у той час як таке уявлення наявне про кисле, солоне, солодке, гірке на смак чи коли виділяється основний спектр кольорів. Тобто уявлення про запахи є суто предметним.

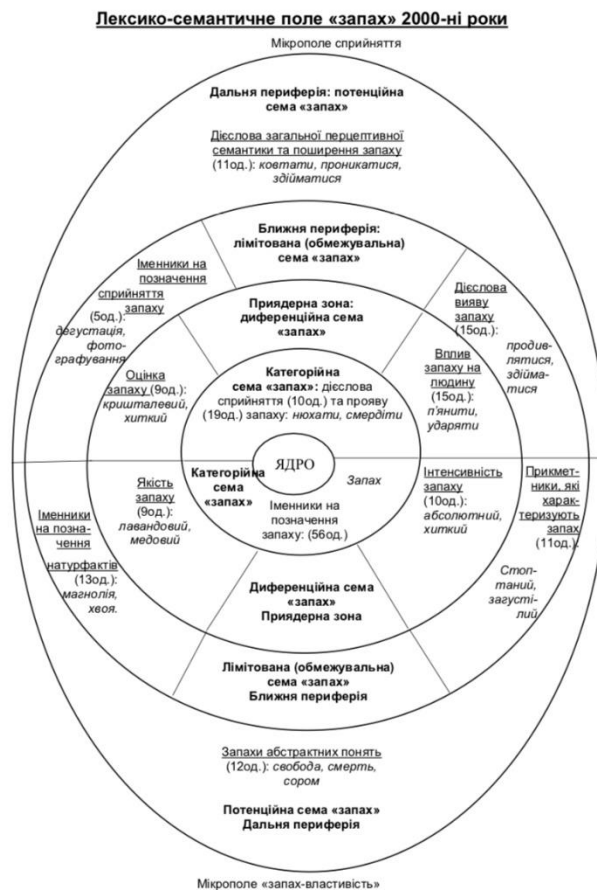
У розвідці переглянута низка досліджень на предмет технологій аналізу одоративів, приділено увагу класифікаціям, що спираються на діаметральні критерії. Перші тентативи виокремлення й типізування слів на позначення запахів належать дослідникам у галузі фізіології, ці ідеї лягли і в основу лінгвістичних групувань: за джерелом появи одоратива (первинні або вторинні), за частиномовною належністю, за семантикою.

Теоретична частина дослідження дозволила сформулювати погляд на процедуру проведення аналізу одоративної лексики, в основу якого кладеться методика польового аналізу, побудованого за вузловими характеристиками.

У другому розділі **«Особливості функціонування слів із семою 'запах' у поезії 60-х, 80-90-х років і початку третього тисячоліття»** розглянуто та описано функціонування корелятив лексем-одоративів у художньому мовленні, їхню позицію в семному рангуванні та реалізацію моделей валентності одоративів у поетичному мовленні.

Процесуально була застосована така послідовність аналізу: систематизовану вибірку у вигляді корелятив лексем-одоративів у поетичному мовленні трьох хронологічно віддалених етапів було розподілено за зонами лексико-семантичного поля «запах» залежно від вияву в них однойменної семи; квантитативний аналіз вибірки лексем-одоративів у семантичних полях дозволив установити характерні риси розвитку глосарію одоративів у мові; насамкінець здійснено розподіл одоративних сполук за чотирма моделями побудови на кожному етапі та відслідковувалася частота вживання кожного типу маніфестації лексем-одоративів у сполуках.

Досліджено лексеми-кореляти лексико-семантичного поля «запах» та усіх його зон: ядра, приядерного шару, ближньої і дальньої периферії, на трьох хронологічних етапах. З'ясовано, що сема «запах» маніфестується в чотирьох типах сем: категорійній, диференційній, лімітованій та потенційній. Найрозгалуженіші приклади функціонування одоративів усіх типів виявило поетичне мовлення останнього аналізованого етапу – третього тисячоліття.

Що стосується типових моделей, то перша схема, яка має такі компоненти – «суб'єкт + предикат сприйняття + об'єкт», послідовно реалізується на всіх етапах та маніфестує одну спільну рису – формальне нівелювання суб'єкта сприйняття, номен якого встановлюється відповідно до граматичного значення предиката.

Друга модель одоративних сполучень має різні варіанти її побудови, що реалізується на трьох аналізованих етапах. Основна риса, притаманна усім періодам, – це зміщення структурних компонентів моделі, непрямий порядок лексем у сполученні. Тобто, еталонний вигляд моделі «суб'єкт + предикат вияву якості + кваліфікатор» може бути реалізований за різного порядку компонентів: *пахнуть м'ятою вірші* (ВЦ, с. 57), *морозом пахне зима* (Сим, с. 29). Лише третій хронологічний етап демонструє переважну сталість елементів моделі: *шкільний автобус пахне молоком* (ТТ, с. 59), *небо пахне свободою* (ТТ, с. 98). Маніфестація самого предиката на усіх етапах відбувається за рахунок лексем-одоративів, що належать до ядерної зони *пахнути, пахощити* та характеризуються наявністю категорійної семи «запах».

Третя модель побудови одоративних сполучень характеризується первинною структурною елементарністю, адже складається з двох компонентів: «суб'єкт + предикат поширення, зникнення», проте така формальна простота приховує семантичну комплікативність через те, що іменник-одоратив замінює суб'єкта таким чином, що вищезазначений суб'єкт залишається поза ситуацією перцепції. На усіх хронологічних етапах нами виявлено одоративні сполуки, утворені за цією моделлю.

Четверта модель побудови одоративних сполучень у мові творів трьох етапів реалізована в основному варіанті, тобто без структурних модифікацій. Основною її рисою є безособовість предиката.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання завдання щодо вивчення та опису теоретичного дискурсу з означеної в темі проблеми була зроблена низка узагальнень.

Огляд праць щодо проблеми класифікації слів із семою «запах» показав, що групування за різними критеріями (фізіологічними чи суто лінгвістичними) має багато спільного. Так, деякі лінгвістичні групування ґрунтуються на фізіологічних. Ця риса найяскравіше простежується у мовознавчій типізації на первинні і вторинні одоративи, що є суголосним із біологічним групуванням запахів на ті, що сприймаються із реальних явищ і ті, що не мають дійсних реалій, для яких була б характерна ознака аромату. У цьому полягає міждисциплінарність поняття «одоратив».

Функціонально-семантичний аналіз одоративної лексики у художньому мовленні хронологічно-дистанційованих текстів показав таке: найрозгалуженіші приклади функціонування одоративів усіх типів виявило поетичне мовлення останнього аналізованого етапу – третього тисячоліття. Досліджено лексеми-кореляти лексико-семантичного поля «запах» та усіх його зон: ядра, приядерного шару, ближньої і дальньої периферії, на трьох хронологічних етапах. З'ясовано, що сема «запах» маніфестується в чотирьох типах сем: категорійній, диференційній, лімітованій та потенційній.

Дослідження мікрополя дієслів прояву та сприйняття запаху ядерної зони на усіх хронологічних етапах показав, що на трьох періодах поетичного мовлення найбільш уживаним дієсловом на позначення прояву запаху є лексема *пахнути*, для якого сема «запах» є категорійною. Останній аналізований період поезії двотисячних показує наявність таких дієслів-одоративів прояву запаху як *смердіти*, *тхнути*, що вирізняє поетичне мовлення цього періоду від інших.

Щодо репрезентантів предикатів сприйняття, то найбільш узуальним для перших двох аналізованих періодів виступає дієслово *вдихати*, проте на останньому, найновішому етапі поетичного мовлення виявлений одоратив *нюхати*, що підкреслює біологічне мотивування назв-одоративів.

Що ж до поетичного мовлення 80-90-х років, то одоративів, виражених іменником на позначення сприйняття запаху, які б можна було зарахувати до ближньої периферії не виявлено.

Проте творчий доробок поетів третього тисячоліття демонструє одоративи аналізованої семантичної групи: *дегустація випарів жовтня* (ТТ, с. 200), *фотографування запаху сосни* (ТТ, с. 307). Лексема *дегустація* характеризується наявністю лімітативної семи, яка обмежує коло слів-референтів, які можуть інкорпоруватися з нею. Для вищезазначеного номена характерне значення «спроба визначити якість певного аромату», проте часто запропоновану лексему уживають у значенні «визначення чого-небудь на смак», через що сема «запах» характеризується лише як обмежувальна і відносить лексему до ближньої периферії.

Аналіз показав, що характерною особливістю ближньої периферії є наявність лімітативної семи. Обмежувальність семи пояснено як наявність лімітованої групи слів-референтів, у сполученні з якими дієслово має одоративну семантику. Цей процес яскраво відслідковано на прикладі *тане аромат* – за будь-якого іншого сполучення слів (окрім слів *запах*, *аромат*) предикат *танути* не буде мати у семному складі сему «запах» (напр, *тане лід*). Виявлено біполярність аналізованої семи через позначення обмежувальною семою в дієсловах вияву запаху не лише семантики прояву аромату, але й інтенсивності його вияву. Мінімальну інтенсивність прояву позначають лексеми *продивлятися*, *лоскотати*, а підкреслено-високий вияв демонстровано корелятами *п'янити*, *шипіти*. Отже, маніфестація семи «запах» упродовж історичного розвитку мови зазнала конструктивних змін, розширивши діапазон семантичних груп та значень одоративів.

Номени натурфактів із лімітативною семою «запах» представлені у мовленні усіх аналізованих етапів, проте з різною частотністю та з різною семантичною розгалуженістю. З цього погляду найбільше репрезентантів таких корелятивів подають тексти 80-90-х років, кількість семантичних мікрогруп у межах цього поля утворює найширший діапазон. Нами виявлено спільні для усіх етапів групи: назви явищ природи: *ранок*, *весна*; назви квітів, трав, дерев: *тополя*, *степ*, *трава*, *кора*, *ялиця*; номени харчових продуктів: *хліб*, *сало*. Особливістю лише текстів другого періоду становлять назви корисних копалин:

ванно, сірка; номени, що позначають виділений людським організмом секрет: *пот*. Спільною ознакою усіх номенів-натурфактів, які належать до ближньої периферії, є реалізація лімітованої семи «запах» за рахунок сполучення лексеми-натурфакта зі словами типу *запах, аромат, пахнути*, тобто з такими, у яких сема «запах» виявляє категорійні ознаки.

Таким чином, функціонально-семантичний аналіз дозволив установити, що лексико-семантична деривація в концептуальному полі одоративної лексики відбувається за моделями: 1-ша – «суб'єкт + предикат сприйняття + об'єкт», 2-га – «суб'єкт + предикат вияву якості + кваліфікатор», 3-тя – «суб'єкт + предикат поширення, зникнення», 4-та – «предикат вияву запаху + кваліфікатор».

На кожному хронологічному етапі спостережено репрезентанти усіх моделей, проте у вибірці наявні й такі сполуки, які не належать до жодної з аналізованих моделей, зокрема *стояли на пропахлому пивом і трояндами пероні* (Андр, с. 103). У такому контексті немає суб'єкта сприйняття аромату, так само не відображено предиката вияву чи перцепції аромату. Тут спостережено складний кваліфікатор та об'єкт-джерело запаху, котрий переймає функцію суб'єкта-поширювача. Отже, нами започатковано тенденції нового варіювання, зокрема моделі 3-а, яка характеризується формальною схожістю компонентів та подібною семантичною інверсією суб'єкта та об'єкта в одоративній ситуації. Такі відхилення від еталонних схем становлять симбіоз декількох типових моделей із відповідними модифікаціями.

Перспективним напрямом подальших досліджень є апробація методики аналізу одоративної лексики методом зіставного аналізу двох мов.

Список опублікованих праць за темою роботи:

1. Багно О. М. Функціонально-семантичний аналіз одоративної лексики в українській мові. Студентські наукові студії : Молодіжний науковий журнал. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. Випуск 37 (81). С. 98–102.

Анотація

на кваліфікаційну роботу
на здобуття академічного ступеня магістра

Тема: Функціонально-семантичний аналіз одоративної лексики в українській мові

Автор: Багно Ольга Михайлівна

Науковий керівник: кандидат пед. наук, доцент Крутоголова Олена Вікторівна

Захищена “___” _____ 20__ р.

Короткий зміст праці:

У роботі розглянуто різнобічну природу номінації одоративів в українській мові. Проаналізовано способи маніфестації лексики на позначення ольфакторних властивостей. Досліджено статус семи «запах» у лексичних значеннях слів, її місце у семній ієрархії. Визначено особливості побудови та функціонування моделей лексем-одоративів та їхніх корелятивів у художньому мовленні. З'ясовано загальні особливості семантики назв запахів у сучасній українській мові та встановлено й виокремлено їхнє граматичне вираження в контексті художнього твору. Виявлено спільні і відмінні риси функціонування лексем із семою «запах» та моделей побудови перцептивних сполук на хронологічно дистанційованих етапах. Виокремлено семантичні поля лексем-перцептивів, що відображають особливості їхньої лексико-семантичної деривації в художньому мовленні та моделі їхньої репрезентації, а також відображено семантичне поле у панорамному вигляді (із врахуванням міжзонної взаємодії). Аналіз засвідчує еволюційні зміни в глосарії одоративів художнього мовлення 60-х років, 80-90-х років та початку третього тисячоліття. Встановлено кількість функціонування одоративів на трьох етапах у межах кожного шару лексико-семантичного поля «запах» на основі квантитативного методу. Проілюстровано наочно (у вигляді структури поля) функціонування та розвиток лексем на позначення запаху у вигляді схематичного зображення семантичних полів трьох аналізованих етапів. Простежено застосування чотирьох моделей побудови одоративних сполук на трьох етапах та

започатковано тенденції нового варіювання структурних моделей, що становлять симбіоз декількох типових моделей із відповідними модифікаціями.

Ключові слова: одоратив; запах; семантика; сема; перцептив; лексико-семантичне поле; картина світу; модель побудови одоративних сполук.

SUMMARY

Olha Bahno. Functional-semantic analysis of odorative vocabulary in the Ukrainian language. – Mykolaiv, 2020.

The study is devoted to the various nature of the odorants' nomination in the Ukrainian language. The research provides the features of the structure and functioning of the odorants' models, their correlates in the poetic speech. The status of seme “smell” in the lexical meanings of words and its place in the seme hierarchy is explored in this study. The peculiarities of constructing and functioning of odorant models and their correlates in artistic speech are determined. The general features of the semantics of odor names in modern Ukrainian language have been clarified and their grammatical expression in the context has been identified and distinguished. Common and different features of the odorant's functioning and models of constructing perceptual compounds at chronologically distant stages are revealed.

The study displays the semantic field in panoramic view (including interband interaction). The study deepens the theoretical understanding of the odorant's essence as units for the indication of the perception signs. The research has grasped the specifics of odorative semantics and pragmatics. The attempt demonstrates evolutionary changes in the glossary of belles-lettres of the 60's, 80's-90's and the beginning of the third millennium. The number of odorants, functioning in three stages within each layer of the lexical-semantic field “smell”, was established on the basis of the quantitative method. The study illustrates odorants' functioning and development in the form of a schematic representation of the semantic fields of the three analyzed periods. Our research represents application of four models of odorative compounds' construction on three stages. Trends of new variations of structural models have been initiated, which are a symbiosis of several typical models

with appropriate modifications. The paper contains an introduction, two sections, conclusions, a list of used literature and an annex.

Key words: *odorant, smell, semantics, seme, perceptive, lexical-semantic field, picture of the world, model of odorative compounds' constructing.*